

եղակիէն սկսելով, էջ 48՝ Ուղղականին վրայ, էջ 69՝ Կոչականին վրայ, էջ 74՝ Հայցականին վրայ, էջ 81՝ Մեռականին վրայ, որ կը հասնի մինչեւ էջ 115, ուստի եւ այս հորովը գրաւած է ամենէն ընդարձակ մասը. էջ 115՝ Տրականին վրայ, էջ 125՝ Գործականին վրայ, էջ 137՝ Բացառականին վրայ (պարզ էջ 138 եւ շրջուն՝ էջ 152), էջ 153՝ Ներգոյականին վրայ եւնաւ էջ 162էն սկսեալ Յոգնակի հոլովներու վրայ տեսութիւն մը կը պարզէ, եւ կը հասնի մինչեւ էջ 173, Հոս առանձին գլխով կը խօսի հեղինակը՝ Մշոյ բարբառին մէջ գտնուած յոգնակի առանձին ձեւերու վրայ, որ կը հասնի մինչեւ գրքին վերջը:

Այս հոլովներու համեմատութեան հիմն է կազմած Այտնականի՝ քննական քերականութիւնը. — — —

Յարիներէ հետէ կը զբաղէ հեղինակը՝ Մշոյ բարբառին ուսումնասիրութեամբը. եւ այս երկասիրութեամբն ալ գեղեցիկ ռդակ մը աւելցուց բարբառագիտութեան շղթային վրայ: Լեհահայն ունեցաւ իւր Հանուշը, Մշահայն՝ իւր Մտերեանցը: Փափաքելի էր որ Պր. Հեղինակն հրատարակէր այս իւր երկասիրութեան համառօտ բովանդակութիւնն՝ նաեւ հայերէն լեզուով, դուրս թողլով ինչ որ արդէն ընդհանուր համեմատական լեզուագիտութեան կը վերաբերի, եւ արդէն համեմատական լեզուագիտութեամբ զբաղողներու ծանօթ է: Այսպիսի համառօտ բովանդակութիւն մը պիտի նպաստէր հայ լեզուագէտներու, որոնցմէ շատերուն անմատչելի պիտի մնան Լ. Մտերեանցի գրքերն՝ ինչպէս արդէն այն կարգի ուսանողն գրուածները կը մնան դժբախտաբար:

Բայց հարկ է ընել այս հայերէն համառօտ բովանդակութիւնը, եթէ ամբողջացնել կ'ուզէ Պր. Հեղինակն իւր ուսումնասիրութեանց արդիւնքը, ընդարձակելով տեսութեանց հորիզոնը, զոր հիմալ շատ սահմանափակ կը նկատենք... Միայն Մշեցի բանասէր մի՞ ձեռին ունենալով հայերէն գրուածքը պիտի կարենայ աւելի առատ նիւթեր մատակարարել Պր. Հեղինակին: Մշոյ գաւառին իւր յատուկ յառաջ բերուած շատ մը երեւոյթներ՝ յապտէ չն միայն Մշոյ, այլ միւս բարբառներուն ալ: Ասոնց փոխարէն կարելի պիտի ըլլայ միայն եւ միայն Մշոյ բարբառին յատուկ երեւոյթները գրի առնել... Գրեթէ ամբողջովն գործածած է իւր երկասիրութեան մէջ Պր. Մտերեանց ինչ որ ուրիշներն այս բարբառի մասին գրած են, ընդխառնելով

անոնց իւր հաւաքածներն ալ. բայց պայտիս կարեւոր առաջնորդ մը ունենալով ի ձեռին՝ ապահով ենք թէ լեզուագէտ գաւառացի մը (որ. Դ. Խաչնոց մը կամ Յ. Գաղանձեան մը, կամ Զահնեան մը, Աճառեան մը եւն) մեծապէս պիտի սատարէ Պր. Հեղինակին գործին ամբողջութեան: Որով այս երկասիրութիւնն պիտի ունենայ ինչն օգուտ: Նախ՝ իբր քննաձառի նիւթ լաւ ուսումնասիրուած ըլլալով աւելի ապահով պիտի հասնի իւր նպատակին, եւ երկրորդ՝ այս ուղղութեամբ դրդիչ ըլլալով այլոց՝ անուղղակի պիտի նպաստէ ուրիշներուն ալ, որոնք առիթ պիտի ունենան որոշ ծրագրով աշխատելու. եւ աւելի առատ նիւթ մատակարարելու համակերել հեղինակին: Կը սպասենք:

Կ. Պոլիս, 2 Դեկտ. 1901:

Հ. ԳԱՐՈՒԷԼ ՄՆԵՆՆԻՆՍԻ

ԱՆՆԱՆՆԵՐ, հանդէս Տախտական, պատմական, լեզուաբանական եւ քննական, հրտ. Կ. Յ. Բաւմանցեան: Հտր. Գ. Պրակ Բ-Գ, Պարիս 1901, 80 էջք 65—160+16: Գինն է (տարեկան շուք գինը)՝ Ֆր. 15:

Բանասիրի ներկայ երկրորդ եւ երրորդ գիրքը միասին հրատարակուած է մօտերս, որուն վրայ կ'ուզենք մեր ընթերցողաց ուշադրութիւնը հրաւիրել՝ ներկայ համառօտ զերուցմամբս: Հրատարակութիւնը, ուրախութեամբ կրնանք արձանագրել, հետզհետէ զարգանալու վրայ է, եւ նուիրած է արդէն հասարակութեան բազմաթիւ գեղեցիկ բանասիրական գրուածքներու ներկայ միացեալ պրակը նոյնպէս շարք մը հետաքրքրական եւ յարուշուած գրութիւններ կը գնէ մեր առջեւ:

Սկզբը կը գտնենք հրատարակէն՝ Կ. Յ. Բաւմանցեանէ՝ «Ձօն մը Միւթմարայ Վրբաձօր յիշատակին՝ երկհարկաբանի առթիւ: Նիւթն է՝ Հայական իրաւունք ի սկզբանէ մինչեւ մեր օրերը» (էջ 65—70): Բուն բանախօսութիւն մըն է՝ «Համեմատական Պատմութեան Բ. Համաժողովին մէջ» խօսուած: Իրբեւ պայտիս՝ կարելի չէր ընդարձակ մասնագիտական ուսումնասիրութիւն մ'ըլլայ: Բայց իւր համառօտութեան մէջ՝ կարճ եւ գեղեցիկ ամփոփում մըն է գլխաւոր կէտերու:

Մատենախօսական բաժնին մէջ կը գտնենք զեկեղծութիւնը այլեւայլ նոր հրատարակութեանց մասին: Մատարկութեան արժանի են յատկապէս երկու մատենախօսականներ, մին՝ Մէյէ հայալեզուէն գրուած գաղղիներէն լեզուաւ (էջ 71—5)

ուրիշ հայագիտի մը մէկ ուսումնասիրութեան վրայ, միւսը՝ չր. Աճառեանի Եւզովից բարբառին այն քննութեան առթիւ, որ լոյս տեսաւ նախնաբար թերթիս մէջ: Մէյէի քննութեան առածն է Ա. Թումբի գրածը՝ «Յունարէն փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ», որ լոյս տեսած է Կոնստանդնուպոլսի Բիւզանդական թերթին մէջ A. Thumb, ի BZ, IX, 338—452): Աճառեանի քննութիւնը՝ բաց ի Յ. Գազանճեանի երկասիրութենէն՝ նիւթ ունի նաեւ ընդհանրապէս ցուցնել «բարբառախօսութեան օգուտները» (76—82): Այս օգուտներն ի հարկէ բազմազան են. բայց գլխաւորն է որ նոյն իսկ հայ լեզուի ստուգաբանական քննութեան մեծապէս օգտակար են այլեւայլ կողմանէ: Ոչ միայն կան բազմաթիւ բնիկ բառեր, զորոնք առիթ չեն ունեցած գրական լեզուն աւանդելու եւ որոնք կ'ապրին ժողովրդեան բերանը. ոչ միայն միջոց են ստուգ հնագոյն լեզուի բարբառները՝ որոնց մասին շատ թիչ բան գիտենք, նորեքուն միջնորդութեամբ ճանչնալու, այլ նոյն իսկ կան շատ ձեւեր՝ որոնք անհրաժեշտ են գրաւորին հնագոյն՝ այսպէս ըսենք միջին՝ ձեւերը գտնելու, եւ որոնք կը ցուցնեն թէ ինչ ձեւերէ անցած են հայ բառերուն շատերն իրենց գրաւորեան ծանօթ կերպարանաց հասնելու: Վերջնայն օրինակ կը բերէ գրաւորին ինչպէս բառը, որ անշուշտ հասարակաց հնգիկ-եւր. *ց'alakl* ձեւէն կը ծագի, բայց ինչ ձեւերէ անցած էր՝ գոժուար եր. վձուր, որով այլեւայլ անհասկանալի մեկնութեանց առիթ տուած: Ըստ Աճառեանի գեղեցիկ միջին օղակ մըն է Ազուլիսի բարբառին պահած ձեւը՝ *ի-ի*: Թէ՛ նոյն բարբառին եւ թէ՛ առ հասարակ հայ լեզուի՝ ձայնափոխական օրէնքներով դիւրին է տեսնել որ *ի-ի* = **ի-ի* = **ի-ի* = *ի-ի*: Վերջնայն այսանալիս գրաբարի ժամանակակից ձեւ էր, որով *ի-ի* նշանակէ այժմ երկու իրարմէ անկախ հնագոյն ձեւ, *ի-ի* եւ (գրաւորին) *ի-ի*: Արդ ինքնին կը մեկնուի այժմ *ց'alakl* «*ի-ի* (անկմամբ միջնաձայն *akl*) եւ անկէ *ի-ի* (անկմամբ *լ* = *լ* ձայնի)» երկրորդ կէտն է արմատի մը ներքին ձայնաւորի փոփոխութեան ինդիքն, որ այլեւայլ հնգիկ-եւր. լեզուաց մէջ կ'աճախագէտք երեւոյթ է: Առհասարակ հայերէնի անծանօթ կը համարուի այս երեւոյթն, թէ եւ ի հարկէ նոյն իսկ գրաւորին բազմաթիւ ձեւերը զորոնք սովոր են նոյնաշունչ կամ մերձաւոր նշանակութեամբ ուրոյց արմատներ կարծել, իրականին ուրիշ բան չեն բայց նոյն արմատ՝ ձայնաւորի նոյն փոփոխու-

թեամբ. (հմտ. քերել = քրել, եւն) Աճառեան այս մասին յատուկ աշխատութիւն մը կը պատրաստէ, որուն լոյս տեսնելուն կը սպասենք, յասկապէս աչքի առջնւ. ունենալով արդէ բարբառները: Վասն զի յաճախ ճիշտ այժմու բարբառները նոյնպիսի ձայնաւորի փոփոխութիւն կը ցուցնեն. օրինակի համար գրաւոր *ի-ի* (գաղտնի, *ի-ի* եւն) նոր բարբառներէն ոմանք՝ *ի-ի* եւն — Ա. Երիզար ստորագրութեամբ մատենախօսականը տեղեկութիւն կու տայ Ռուսիոյ Արեւելեան Յանձնաժողովի «Արեւելեան շնութիւններ» հրատարակութեան 1901 թուականին գրոց պարունակութեան վրայ. (էջ 83—5):

Մատենադարական բաժնին մէջ ընդարձակ եւ՝ բառաշնչական տեսակետով կարելորդ հրատարակութիւն մը կայ՝ Նորայր Բիւզանդացոյ գրէն. (էջ 87—129.) բուն նիւթն է «Դաւթի Սալաձորեցոյ Գալուստ Ծաղկոյ» Սալաձորեցի մեր միջին-նամկօրէն գրականութեան մէջ այն կողմանէ նշանակալից տաղասացութիւն մ'արտադրած է որ նոյնը կը պարունակէ բազմաթիւ անուններ եւ յորդորներն ծաղկանց՝ բնիկ եւ օտար, բառեր՝ որոնց շատերուն նշանակութիւնը նշեմելու գտնելու է: Ցաւք այլեւայլ անգամ հրատարակուած էր, մին միւսէն՝ բառական տարբերութեամբ, ի վերջոյ՝ (համեմատութեամբ հրատարակութեանց ի «Մեղու» եւ Սրուանձ տեանցի՝ «Համով-Հոտով») Կոստանեանէ՝ («Նոր. Ժողովածու», Բ, 66—75): Նորայր կը յաւելու այժմ համեմատութիւն հրատարակութեան մ'ի Սրուանձ տեանցէ ուրիշ տեղ մը («Արեւելեան Մամուլ», 1884, Մարտ, Ապր.) եւ աչքի առաջ ունենալով օրինակութիւն մը կամ օրինակ մը, զոր ընդունած էր ժամանակին Հ. Ստ. Եսաղլեանէն: Իւր հրատարակութիւնը իրականութեան (էջ 89—97), նշանակելով մի առ մի բոլոր յիշեալ օրինակաց տարբերութիւնը: Այժմ ամբողջ 134 երկար սող է, որոնց շատը կը պակսի փոփոխակի այս կամ այն օրինակին մէջ: Առհասարակ օրինակները (կամ հրատարակութիւնը) չափազանց մեծ խառնակութիւն մը կը ցուցնեն, պակասներ, յետեւաւորութիւնը, փոփոխութիւնը եւն, բան մը՝ որ ռամկագիր տաղերու եւ ուրիշ գրուածքներու ալ շատ յաճախագէտ է: Ընդարձակագոյն մասն է Նորայրի աշխատութիւնն՝ «Քննութիւն անուանք ծաղկանց յիշատակելոց ի Դաւթի Սալաձորեցոյ» (էջ 97 եւն): Գրիթի Իւրաքանչիւր բառ կամ ծաղկի անուն առնուած է քննութեան, համե-

մատուած ուրիշ գրող յիշատակութեանց հետ: Բնանդատուած են տրուած մեկնութիւնքն, եւ նշանակութիւնքն ճշգրտել ջանացուած: Բառաքանական այս կարեւոր ուսումնասիրութեան մանրամասնութեանց մէջ մտնել չենք կրնար հոս: Բայց ի ծաղկացող անուններէն՝ մտցուած չեն Սալամաթընցւոյ միւս բառերն ալ, որոնց մեկնութիւն կը տրուի կարեւորէյն չափ՝ ըլլան բնիկ կամ օտար:

“Մեր հնութիւնները” բաժնին մէջ այլեւայլ արձանագրութիւններ հրատարակուած են: Ղախ խմբագիրը՝ Վ. Յ. Բասմաջեան՝ երեք յիշատակարաններ կը հրատարակէ, երկուքն՝ արձանագրութիւն, երրորդը՝ կոնդակ մը. (էջ 130—4): Արձանագրութեանց կրկին նմանահնութիւնք ալ գրուած են. բայց ասոնց առաջինը (“Սենեքերիմ թագաւորի ժամանակակից յիշատակարան մը”) շատ անորոշ է, կրնանք ըսել՝ անյաջող: Մեծ գծաւորութեամբ միայն կարելի է ընթերնուել: Նետլ (= 992) Թուականին կանգնուած յիշատակարան մըն է՝ ըրի առուի մը համար քանդակուած, բոլորովին սխալաշատ, գորգ անուն անձէ մը: Գտնուած տեղն է Բյուր գիւղը, Իգգիրէ դէպ ի Երասխ իրը 2 ժամ հեռու, եւ ճիշդ գեղցին առջեւէն կանցնի առուակ մը: Քարն այժմ Գեորգեան ձեմարանի բակը կը գտնուի: Գիրն անցման ձեւով է: Աւելի հետաքրքրական է երկրորդը, որուն նմանահնութիւնն ալ աւելի յաջողած է: Գրի տեսակէտով նոյնպէս հետաքրքրական են երկաթագրին այլեւայլ տառաձեւերը: Խաչի մը պատուանդանն է, արձանագրութիւնը՝ շրջանակի մէջ: Ըստ ինքեան նոր չէ արձանագրութիւնս, որուն քարը (նոյնպէս այժմ ձեմարանի բակը) բերուած է Սուրմալի վիճակի խալիֆաւ գիւղի “վանքատեղ” կոչուած աւերակներէն, որ հին մենտառան միջոցն էր: Զ. Ղ. Ալիշանի “Այբարատի” մէջ (էջ 125) հրատարակուած է արդեն. սակայն նոր հրատարակութիւնը բաւական տարբերութիւններ կը ցուցնէ: Հետաքրքրական է Թուականը, վերին առանձին տողի մ’երկու ծայրը շրջանակի մէջ գրուած “թվ.” եւ “Ա.”: Վերջինս է = 582, բայց ինչպէս հրատարակելն ալ մտադիր կ’ընէ, շրջանակէն քիչ մը վեր. Գորգիկ “2” ալ կայ, որով կարողաւ է 2Ա (= 1282): Առանց ասոր ալ՝ անհնար էր ընդունիլ թէ արձանագրութիւնը գրուած կրնայ ըլլալ 582ին: Բաւ էր հարեւանցի հայեցուածք մ’ալ տեսնելու որ Զ. Գարէն շատ ուշ է լեզուն, նաեւ “Բամամ” անունը: Թու-

ղունք որ ամբողջ չափական է՝ յանգը ճիշդ Ն. Շնորհաւոյ տաղերուն մեծագոյն մասին հետ - “ի, աւարտելով: Զ. Գարուն այսպիսի յանգաւոր չափական մը գծուար է ընդունիլ: — Երրորդն ըսելիք՝ կոնդակ մըն է, ապահարգանի ինչորոշ մ’առնելու լուրջ մէջ Աղուանից կաթողիկոսէն, ինչպէս կնիքն ալ կը ցուցնէ “Թովհանէս կաթողիկոս, ՌՄԺԹ.” (= 1763): Դիւթեւ աւելի աչքի կը զարնէ՝ շարագրութեան, լեզուին եւ ուղղագրութեան խեղճութիւնը: Վերջապէս՝ թէեւ Աղուանից կաթողիկոսի՝ բայց ԺԸ. Գարուն բարձր եկեղեցական վարչի մը կոնդակն է, որ անկաճութեան յետին աստիճան մը կը ցուցնէ: Լեզուն, ուղղագրութիւնն ու ոճը՝ կրնանք ըսել՝ ոչինչ աւելի կամ տարբեր է քան այսօրուան որեւէ խեղճ անդադգէտ պանդխտի մը գրածը կամ միտածը: Կոնդակի մը մէջ՝ անուր է, “շուն շան որդոց, եւ նման բացատրութեանց հանգիպել:

Խ. Ծ. Վ. Գատեան, որուն եռանդին պարտական ենք Զուարթնոց եկեղեցւոյ պեղումն եւ նոր մեծ բեւեռագիր կոթողին գիւտը, բազմաթիւ արձանագրութիւններ կը հրատարակէ, ամէնն ալ նոյն տեղէն, այսինքն՝ “Մեծարանց, կամ “Ս. Յակոբայ”, վանաց, որ Արցախի խաչեան գաւառին մէջ կը գտնուի, խաչեանագետի հիւսիսային կողմը: Այս տեղ են Աղուանից կաթողիկոսաց դամբանները: Հրատարակուած են 35 արձանագրութիւններ այլեւայլ մեծութեամբ եւ զանազան ժամանակներ, ոմանք անթուական: Հնագոյն որոշ Թուականն՝ որ մեր աչքին հանգիպեցաւ, է ՌԿԱ (= 1212). ուրիշներ կան՝ ՌՀԲ—Դ, ՀԴ—Բ, 2, 2ԺԳ. Եւն Եւն: Պարտականութեան կողմանէ ալ՝ գտնէ մի քանի՝ կարեւոր են: Ար ցաւինք որ չենք կրնար հոս մանրամասնութեանց մէջ մտնել:

Պատմական բաժնին մէջ (էջ 148—153) կը գտնենք այս անգամ “Գրիգոր Պարոտների յիշատակարանը Պալաթի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցիին առթիւ”, որ հրատարակուած է տեսարակ մը, որ հաւաքածոյ էր այլեւայլ իրաց, գրուած կամ հաւաքուած 1795ին: Հնախոսական բաժնին մէջ կը գտնենք “Արեւելեան հարեւանակ մը, կաւի մէջ արձանագրութիւններ”, (էջ 154—8), ընդհանուր տեսութիւն մը հարեւրամիկիս մէջ բեւեռագիտութեան ըրած յառաջգիմութեանց, Թորոտան անդրական թերթի մը թարգմանած է խ. Սմայատ: Ի վերջոյ կը գտնենք “Մխիթարեանց յորեւանք”, (էջ 159—160) խմբագրին կողմանէ, որ Պարիսի

